

ріод історії називають періодом окупації Литви, курс у європейські та євроатлантичні структури був насамперед політичним рішенням правлячого класу Литовської Республіки, підтриманий суспільством, і асоціювався перш за все з міркуваннями безпеки, яка уособлювалася членством в НАТО та міркуваннями економічного добробуту, який пов'язували з членством у ЄС.

Нині, після тридцятиліття з моменту розпаду СРСР і соціалістичного блоку, такий вибір країн Балтії вбачається обґрунтованим і раціональним, незважаючи на докорінну зміну структури економіки у цих країнах, і Литві, зокрема. Фактор «колективного Заходу» став запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів, як це сталося з пострадянськими республіками, а також дозволив досягти доволі високих стандартів якості життя, які докорінно відрізняються від макроекономічних показників навіть у найбагатших пострадянських республіках.

Розділ 3. Естонія: пошуки власного місця на міжнародній арені

Минулі з 1991 р. три десятки років показали, що серед усіх пострадянських держав невелика Естонія виявилася найуспішнішою. Її успіхи визнані на міжнародній арені прийняттям до багатьох найшанованіших організацій світу, серед яких – Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський Союз, НАТО.

Територія країн Балтії в цілому, Естонії зокрема, вже не одне століття є зоною «зіткнення цивілізацій», у даному випадку російської та західної, відповідно до відомої концепції С. Гантінгтона⁶⁴.

Після відновлення державності у 1990–1991 рр. для балтійських країн – Естонії, Латвії, Литви – відкрилися можливості участі у «реальній політиці», яка спирається виключно на об'єктивні національні інтереси. Але такого роду «політичний реалізм» невеликої держави складно реалізується тоді, коли великі держави в рамках названої парадигми міжнародних відносин також керуються виключно власними інтересами.

Історія цієї маленької за розмірами і кількістю населення країни демонструє значення сили духу народу у боротьбі за самовизначення у цьому складному світі. Історія Естонії демонструє важливість жит-

64 Huntington S.P. *The Clash of Civilizations? Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72(3). P. 22-49; Huntington S.P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: Touchstone Books, 1996. 367 p.

тевої стійкості і наполегливості у змаганні за незалежність. Її народ багато сторічч борюся за виживання, за самозбереження. Країна, будучи частиною східного узбережжя Балтійського моря, завжди знаходилася на перехресті історії та чужих інтересів. Естонські землі розташовані на стику кількох держав: Швеції, Фінляндії, Латвії, Данії, Росії, і кожна з них мала і має вплив на естонські шляхи розвитку.

Розрізнені племена естів, які в давні часи населяли територію сучасної Естонії, за віруваннями були язичниками і завзято опиралися насадженню християнства. Історії відомі два типи національних наративів: Золоте минуле і Земля обітована. Для Естонії притаманний варіант Золотого минулого. За звичай, наратив Золотого віку визначають часами, коли країна була могутньою, з великими правителями тощо. У випадку з Естонією Золотий вік відносять до дохристиянських часів, покладаючи на християнство провину за його закінчення⁶⁵.

Історичними підставами для таких уявлень є те, що естонців християнізували у XIII ст. під час Північних хрестових походів. Від початку XIII ст. пішло завоювання естонських земель німецькими хрестоносцями, конкурентами яких стали данці та шведи. Ця експансія призвела до включення естонських земель до складу Лівонії – конфедерації німецьких князівств. Південну частину країни у 1224 р. поділили між собою Орден мечоносців, Дерптське та Езельське єпископства, а північну частину під назвою Герцогство Естляндії закріпила за собою Данія (до 1346). В країні панували тевтонські, потім лівонські лицарі, аристократи-землевласники і місцеві єпископи католицької церкви. Клір також був німецьким. Католицька церква мала невелике значення для естонського, переважно сільського, населення, оскільки не виявляла інтересу до місцевої мови та культури. Саме із цих подій розпочалась «європеїзація» Естонії.

Ставлення до релігії у естонців почало змінюватися із проникненням у 1520-і рр. на естонські землі Реформації і залученням населення до протестантської лютеранської церкви. Добре відомо, що протестантизм був породжений потребами людей «реальної справи» та вплинув на процеси складання нового, буржуазного ладу. Разом із тим для естонців притаманний культ сільської культури. Нації колишніх селян, хоч естонці, хоч українці, розуміють, що все – музейні хутори, селянський скарб, народний одяг, фольклорні пісні і танці, на-

65 The Study of Religion and National Identity in Estonia. *Religious Studies project*. 28.01.2019. URL: <https://www.religiousstudiesproject.com/transcript/the-study-of-religion-and-national-identity-in-estonia-transcript/>

родні свята – на 100% їхня власна історія, до якої пани (німці, росіяни, чи хтось інший) ніякого відношення не мали. Водночас все назване має неабияке значення для ствердження національної ідентичності, самозбереження нації.

Естонці віддані європейським цінностям, сформованим християнською вірою. Разом із тим, у наш час Естонія є країною з найменшою кількістю віруючих серед населення в Європі, лише 16% (2015)⁶⁶. Таким чином у країні виявляється одна з провідних тенденцій розвитку сучасної Європи, насамперед Північної, – зменшення кількості віруючих серед корінного населення. Секуляризація відповідає духу модернізації, оновлення, свободи. А свобода – найважливіша європейська цінність, що добре усвідомлюють балтійські народи.

В результаті війни 1558–1583 рр. Лівонський орден розвалився: північна частина Естонії опинилася під владою Швеції, південна – Речі Посполитої. Острів Сааремаа залишився у Данії. З 1645 р. вся естонська територія увійшла до складу Швеції. Від XVI ст., від царювання Івана Грозного, на естонські землі почала зазіхати Московська держава. Естонія увійшли до складу Російської імперії в результаті двадцятирічної Північної війни у 1721 р. На півночі естонських земель була створена Естляндська губернія, південні території увійшли до складу Ліфляндської губернії.

В результаті більшовицького перевороту 1917 р. колишні окраїни Російської імперії одержали шанс на державну незалежність. 24 лютого 1918 р. свою незалежність проголосила Естонія. До листопада 1918 р. країна була зайнята німецькими військами, проте Німеччина не визнала проголошену незалежність. Після відходу німців у результаті листопадової революції на батьківщині, Червона армія перейшла у наступ з метою повернути землі, що колись належали Російській імперії, але сам напад більшовицької армії у Москві намагалися представити як громадянську війну між робітниками і буржуазією Естонії.

Однак естонська армія при допомозі фінських добровольців змогла зупинити більшовицький наступ, який розпочався у листопаді 1918 р., та до травня 1919 р. остаточно вибити росіян зі своєї території.

Через сто років спікер естонського парламенту Х. Піллуаас так переказав епізод з історії, яким естонці дуже пишаються: «Естонська Республіка була проголошена 1918 р., і невдовзі більшовицька Росія на-

66 Верю – не верю: Эстония – одна из самых атеистических стран Европы. 30.04.2017. URL: <https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya-odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/>

пала на нашу країну. Бої були запеклі і варто врахувати, що ми були маленькою та молододу республікою. Тим не менш, ми виграли, ми зробили те, чого не зміг зробити Наполеон та Гітлер, – ми перемогли величезну Росію. І після цієї перемоги ми уклали з Москвою Тартуську мирну угоду»⁶⁷.

Згідно Тартуського мирного договору 2 лютого 1920 р. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка «добровільно і назавжди» відмовлялася від Естонії⁶⁸. Країна вперше у своїй історії стала незалежною державою, проте перебувала у такому стані менше 20 років. Договір не став на заваді здійсненню експансіоністських планів Москви. Відповідно до таємних статей договору Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р., що передбачали поділ чужих земель між Німеччиною та СРСР, Естонія, Латвія, Литва втратили незалежність і у 1940 р. були включені до складу Радянського Союзу.

Не знаючи про секретні протоколи, естонське керівництво під тиском Москви 28 вересня 1939 р. підписало з СРСР договір про взаємодопомогу наче через «загрозу нападу з боку Німеччини», за яким передбачалося введення в країну військового контингенту і 18 жовтня радянські війська увійшли на територію Естонії.

У червні 1940 р. Москва продовжила лінію на демонтаж державності Естонії, Латвії і Литви. В якості приводу вона використала звинувачення у начебто антирадянському характері укладеного у 1934 р. пакту про співробітництво між названими державами та у їхніх агресивних намірах. Кожній з балтійських країн було висунуто ультиматум з вимогами дати згоду на введення додаткового військового контингенту, ввести до складу уряду лояльних СРСР політиків тощо. Навіть попри те, що естонський президент К. Пятс прийняв радянські вимоги, його заарештували і відправили до психіатричної лікарні у Росії де він помер у 1956 р.

11 липня 1940 р. наказом наркома оборони СРСР маршала С. Тимошенка територію Естонії було включено до складу Ленінградського військового округу. 14 липня в країні проведено позачергові парламентські вибори до участі в яких не допустили опозиційних кандидатів, а бюлетені вкидали в урни не самі виборці, а члени виборчих

67 Тарасов Р. «Івангород і Печори наші». Естонія хоче повернути територію, яка зараз у складі Росії. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/ivangorod-nash-estontsi-vysuvayut-do-rosiji-terytorialni-pretenzii/30441917.html>

68 Estonia and Soviet Republic of Russia: Peace Treaty, signed at Tartu, February 2, 1920. *League of Nations Treaty Series*. Publication of Treaties and International Engagements: Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1922. Vol. XI. № 1, 2 and 3. P. 30–72.

комісії. Обраний у такий спосіб парламент у присутності радянських солдатів на першому своєму засіданні проголосував за встановлення радянської влади в Естонії і входження її до складу Радянського Союзу. Юридично оформлення анексії Естонії було завершено 6 серпня 1940 р. рішенням Верховної Ради СРСР.

Захід анексії балтійських держав не визнав, а народи країн Балтії назвали радянський період своєї історії періодом окупації. У Прибалтиці запанував сталінський режим з репресіями і масовими депортаціями місцевого населення за Урал.

Під час Другої світової війни Естонія понесла великі втрати. З 1940 до 1945 рр. загинуло не менше 70–75 тис. естонців, тобто приблизно 6–7% довоєнного населення Естонії. Близько 100 тис. – залишили країну і більше не повернулися⁶⁹. У 1944 р. Радянський Союз перекроїв кордони: естонські Івангород та Печори стали російськими. У 1920–1944 рр. територія Естонії складала 47 549 км², нині вона складає 45 339 км²⁷⁰.

Настав час другої окупації естонських земель і в Естонії розгорнулася партизанська збройна боротьба проти радянських окупантів. Діяла велика кількість загонів лісових братів, чисельність яких знизилася з 14 тис. до десятків через масову депортацію естонського населення у 1949 р. Найзапекліші бої між лісовими братами і підрозділами КДБ закінчилися у 1953 р., хоча поодинокі сутички тривали до 1957 р.⁷¹

Після завершення Другої світової війни в Естонії почалися репресії, арешти і розстріли представників політичної і культурної еліти, депортації, примусова русифікація, встановлення диктату комуністичної ідеології, штучне і всеохоплююче виховання дітей та юнацтва на перекрученій «радянськими цінностями» історії.

Результатом здійснення «ленінської національної політики» стало те, що сьогодні у цій балтійській країні мешкає менше естонців, ніж до Другої світової війни. До 1989 р. в результаті русифікації і колонізації частка естонців від загальної чисельності населення країни скоротилася до 61%⁷². Політика русифікації проводилася під гаслами інтернаціоналізму і творення «нової історичної спільноти – радянського народу» з російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування. Докладалося чимало зусиль, аби асимілювати прибалтів, як

69 75-летие окончания Второй мировой войны в Европе. Эстония и Вторая мировая война. URL: <https://vm.ee/ru/75-letie-okonchaniya-vtoroy-mirovoy-voyny-v-evrope-0>

70 Коммунистическая диктатура в Эстонии. Советская оккупация (1940–1941; 1944–1991). URL: <https://communistcrimes.org/ru/countries/estonia>

71 A brief History of the Forest Brothers. 11.05.2017. URL: <https://theculturetrip.com/Europe/Lithuania/articles/a-brief-history-of-the-forest-brothers/>

72 Коммунистическая диктатура в Эстонии. Советская оккупация (1940–1941; 1944–1991).

їх тоді називали. Однак естонське населення сприймало подібні заходи вельми неохоче.

Треба зазначити, що «Радянська Прибалтика» була специфічним геополітичним, історичним і культурним феноменом, що демонстрував певні відхилення від «класичної» (сталінської) конфігурації радянського конструкту. Ці республіки називали «радянським закордонням», маючи на увазі інший уклад життя, культурну близькість до Європи і дух свободи, який відчувався більше, ніж деінде в СРСР. Естонцям, латишам, литовцям притаманне почуття непоказної гідності, яке радянське керівництво не могло ігнорувати. Аби добитися лояльності місцевого населення, радянізацію цих республік довелося проводити із «поправкою на менталітет», хоча такого слова у радянському дискурсі не існувало.

Починаючи з 1960-х рр. із Прибалтики намагалися зробити «вітрину СРСР». Особливий статус прибалтійських республік у складі СРСР був неофіційним, однак ставлення Москви до них як до особливого регіону зберігалось впродовж всієї радянської історії. Така специфіка зумовлювалася географічним розташуванням Прибалтики як західного прикордоння, обставинами приєднання до СРСР, слабким впливом комуністичної ідеології у регіоні, необхідністю враховувати національну самосвідомість балтійських народів.

Громадянам СРСР, які мешкали у цьому регіоні, дозволялося трохи більше, ніж іншим. Це стосувалося цензури⁷³, релігійної політики та відносин з еміграцією. Так, наприклад, за радянських часів в Хельсінкі у 80 км від Таллінну стояла телевізійна вежа, яка цілодобово вела трансляцію на Естонію. Причому цей сигнал з боку СРСР не глушився, як це було із іншими закордонними теле- і радіотрансляціями, тому Естонія була своєрідним «вікном у вільний світ». Фінські новини дивилася переважна частина естонців, навіть більше, ніж місцеві, а московські новини майже ігнорувалися.

Лютеранська церква, яка пережила період гонінь, мала більшу автономію, ніж православна церква в Росії. Також легальний і напівлегальний приватний сектор у сільському господарстві і сфері послуг одержав тут суттєвіший розвиток, ніж в інших регіонах СРСР попри офіційні заборони і обмеження.

У дні серпневого путчу 1991 р. у Москві радянські танки вдерлися до Естонії, аби придушити наступні спроби відновити повний суве-

73 Наприклад, в Естонії видали першу після заборони збірку віршів О. Мандельштама, організували виставки художника Р. Фалька і скульптора Е. Неізнестого, читав свої вірші І. Губерман, провели перші в СРСР джазові фестивалі.

ренітет. У відповідь 20 серпня 1991 р. Верховна рада Естонії ухвалила рішення про відновлення державної незалежності, втраченої через радянсько-гітлерівську змову. Через два тижні після поразки спроби перевороту у Москві нове російське керівництво офіційно визнало незалежність Естонії.

Постсоціалістичний шок більшість естонців гостро не сприйняла. Далися ознаки особливості національної вдачі та історична пам'ять про інші умови існування. Після антикомуністичної революції перед Естонією постало питання визначення подальшого шляху розвитку та свого місця в світі. Гіпотетично відкривалися три дороги: нейтралітет, збереження союзу з Росією, повернення до європейської цивілізації. Керуючись гегелівською сентенцією, що головне – це вигода, безпека, репутація, Естонія обрала третій варіант, який надавав сприятливіші можливості для досягнення всіх трьох цілей.

Після відновлення незалежності фактор «російської загрози» ніколи не випадав з поля зору естонського керівництва. Протистояти їй сам на сам Естонія не могла. Тому від початку вибудовування своєї зовнішньої безпекової політики Естонія, як й інші країни Балтії, мала на меті повноправне членство в НАТО. Прагнення приєднатися до Альянсу безумовно диктувалося бажанням отримати повні гарантії безпеки від можливих майбутніх загроз з боку Росії.

На момент проголошення незалежності Естонії на її території перебувало 35 тис. утруповання Радянської Армії, переговори про виведення якого розпочались у серпні 1991 р. Росіяни прагнули розтягнути виведення військ до 2002 або принаймні 1997 р. Після напружених переговорів 26 липня 1994 р. врешті було підписано угоду між РФ та Естонією про виведення російських Збройних сил з території Естонської Республіки. Платою за швидке виведення російських військ, яке завершилось 31 серпня 1994 р., стала угода про соціальні гарантії російським військовим пенсіонерам і членам їхніх сімей, що проживають в Естонії⁷⁴. Укладення та реалізація цієї угоди стала першим значним успіхом естонської зовнішньої політики у співпраці із західними партнерами.

Однак територіальне питання між Естонією та Росією залишилось неузгодженим. Офіційний Таллінн вважає дієвим кордон, встановлений у 1920 р. Тартуським мирним договором, який Москва вважає ли-

74 25-летие вывода российских войск из Эстонии. 28.08.2019. URL: <https://vm.ee/ru/25-letie-vyvoda-rossijskih-voysk-iz-estonii>

ше історичним документом⁷⁵. По суті йдеться про кордон між Росією та Європейським Союзом, членом якого є Естонія.

Станом на 2022 р. між Естонією та Росією немає юридично оформленого кордону. Після десятилітніх переговорів, у 2005 р. зрештою сторони підписали прикордонний договір. Але під час його ратифікації у 2005 р. Естонія включила до преамбули згадку про дієвість Тартуського договору за яким землі навколо Нарви та Печор належать Естонії, хоча зараз це території у складі Ленінградської та Псковської області РФ. Москва розцінила такі дії як спробу Таллінна зарезервувати в майбутньому право на територіальні домагання і відкликала свій підпис. У 2014 р. був підписаний новий договір, який досі не ратифіковано.

«Нам чужого не треба, але поверніть наше», – говорив у листопаді 2019 р. спікер Рійгікогу Х. Пиллуаас про анексію Росією приблизно 5% території Естонії⁷⁶. У відповідь прес-секретар президента Росії В. Путіна Д. Песков назвав територіальні претензії Естонії неприйнятними⁷⁷.

Десятиріччя радянської окупації далися взнаки насамперед культурною травмою. Тому одним з перших завдань після відновлення незалежності постала дерадянизація, а якщо подивитися глибше – звільнення від російського впливу. Ситуація ускладнювалася через демографічний фактор, а саме: наявність майже 40% неестонського російськомовного населення. Здебільшого це – працівники, які завозилися сюди на будівництво промислових підприємств і роботу на них, а також велика кількість відставників радянської армії із сім'ями, які вподобали майже європейський комфорт. Впродовж десятиліть після відновлення державності Естонії ці люди здебільшого не спромоглися вивчити мову, натуралізуватися, проте вважали себе російськими патріотами, водночас не бажаючи повернутися на історичну батьківщину.

Неодноразово спалахували конфлікти різного рівня, особливо ті, що були пов'язані із головним постулатом сучасної російської цивілізації – перемогою у Другій світовій війні. Однак лише після початку російської широкомасштабної агресії проти України в Естонії у квітні

75 Спікер парламенту Естонії заявив про дійсність довоєнного кордону з РФ. 02.01.2021. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/713904.html>

76 Шевченко О., Аннітова І. «Русский мир» у Європі. Чи стане Нарва другим Кримом? 23.03.2020. URL: <https://ua.krymr.com/a/chy-stane-narva-u-estonii-druhym-krymom/30504993.html>

77 Естонія знову нагадала Росії про територіальні претензії на дві області: деталі. 02.01.2020. URL: https://24tv.ua/estoniya_znovu_nagadala_rosiyi_pro_teritorialni_pretenziyi_na_dvi_oblasti_detali_n1257529

2022 р. заборонили використовувати радянські або російські символи на заходах до 9 травня, а також проводити проросійські демонстрації до цієї дати, наприклад, марш «Безсмертного полку»⁷⁸.

У листопаді 2021 р. через міграційну кризу, влаштовану Москвою на кордоні Європейського Союзу, країни, що межують з РФ та Білоруссю – Польща, Литва, Естонія, почали зводити додаткові прикордонні загороження, які б ускладнили потрапляння нелегалів на територію ЄС⁷⁹. Натомість Фінляндія разом із Швецією 18 травня 2022 р., під враженням від агресії Росії проти України, подали заявку на вступ до НАТО.

Крім власне російського чинника другим важливим міжнародним фактором, що визначив зовнішньополітичний курс Естонії, була кардинальна зміна геополітичної ситуації в Європі. Адже у 1989–1991 рр. відбувся розвал «Східного блоку» – колишнього соціалістичного табору; Німеччина зайнялася об'єднанням; Югославія розділялась насильницьким шляхом; на місці СРСР виникло 15 нових незалежних держав; Європейський Союз та США почали проявляти інтеграційний інтерес до регіону Центрально-Східної Європи.

Естонія відразу після відновлення незалежності проголосила головною метою своєї зовнішньої політики інтеграцію в західні безпекові, політичні та економічні структури. Формування цього курсу було пов'язане із двома головними ідеями, які визначали як зовнішню, так і внутрішню політику країни: концепцією «відновленої державності» і гаслом «повернення до Європи». Перша ідея сприяла досягненню пріоритетного ставлення ЄС до цих країн у порівнянні з іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Друга вплинула на те, що завдання вступу до Європейського Союзу і НАТО набуло особливого сенсу, адже членство у названих організаціях проголошувалося запорукою виживання балтійських держав.

В Естонії панував суспільно-політичний консенсус щодо зовнішньополітичних питань і розуміння значення такого курсу з погляду безпеки, економічного розвитку, соціального добробуту і зміцнення позицій на міжнародній арені. Задля того, аби стати повноправним членом НАТО та Європейського Союзу треба було здійснити серйозні трансформації суспільно-політичного і економічного життя.

78 Луценко Є. В Естонії заборонили використовувати радянську та російську символіку на заходах до 9 травня. 20.04.2022. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-estoniyi-zaboronili-vikoristovuvati-radyansku-ta-rosijsku-simvoliku-na-zahodah-do-9-travnya>

79 Ставська Я. Естонія встановила огорожу на кордоні з Росією. 24.11.2021. URL: <https://unian.ua/world/estonia-vstanovila-ogorozhu-na-kordoni-z-rosiyeyu-novini-svitu-11619538.html>

Держава-претендентка на вступ мала бути готовою забезпечувати певний військовий потенціал, захист демократії, цивільну оборону і боротьбу з корупцією, а також загальну економічну і соціальну стабільність. На ці вимоги погоджувалися і були готові їх виконувати і керівництво, і суспільство. Кінцева мета естонських трансформацій полягала у поверненні до європейської цивілізації, частиною якої країна завжди себе відчувала⁸⁰. Тобто від самого початку євроатлантичний вектор інтеграційної політики Естонії був чітко визначений і почав наповнюватися комплексом практичних заходів після визнання 28 серпня 1991 р. європейським співтовариством її незалежності і встановлення офіційних відносин.

З метою забезпечення громадян та захисту державних кордонів, вже з 1991 р. Естонія долучилася до роботи Ради Північноатлантичного співробітництва. З усією ретельністю і наполегливістю естонці взяли участь у реалізації програми НАТО «Партнерство заради миру», прийнятої у грудні 1994 р. Почалася перебудова естонських збройних сил у відповідності до натівських стандартів. Маленька Естонія послідовно збільшувала свій військовий бюджет: з 1,6% у 2000 р. до 1,8% у 2001р. та 2% ВВП у 2002 р. З цього часу Естонія витримує встановлений НАТО критерій у 2% ВВП. У 2022 р. оборонні витрати Естонії зросли до рекордних 2,3% від ВВП⁸¹.

Керуючись гаслом: «Не питай, що світ може зробити для тебе, питай: що я можу зробити для світу» естонці займалися створенням спеціальних військових формувань, а саме: розробляли засоби знешкодження мін та захисту від кібертероризму. У результаті у Таллінні з ініціативи Естонії у 2008 р. був створений Об'єднаний центр передових технологій з кібероборони НАТО⁸². Його засновниками, крім Естонії, стали ще шість країн: Німеччина, Словаччина, Італія, Литва, Латвія, Іспанія. Саме активності в галузі інформаційних технологій стали внеском Естонії до вирішування відповідних проблем НАТО. В Естонії розташований найбільший на території Європи кіберполігон, де щороку влаштовують тренінги для фахівців із різних країн, зокрема з України.

Слід мати на увазі ту обставину, що ставлення інших держав до естонського вступу до НАТО визначалося двома факторами. По-пер-

80 Holger M. Culture of fear and a status conflict in Estonia-Russia relationship. Paper for ECPR Joint Sessions in Mainz 2013. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/918>

81 Оборонные расходы Эстонии вырастут до рекордных 2,3% ВВП. 09.12.2021. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/784787.html>

82 NATO launches cyber defence centre in Estonia. 14.05.2008. URL: https://www.spacewar.com/reports/NATO_launches_cyber_defence_centre_in_Estonia_999.html

ше, Естонія – маленька країна з відносно слабкою обороноздатністю. По-друге, вона – потенційне джерело проблем, насамперед через свою східну сусідку. Росія не схвалювала вступ держав Балтії до Північноатлантичного альянсу, що вплинуло на результат переговорів про вступ впродовж 1990-х рр. Певний час політична еліта США, американські ЗМІ були проти розширення НАТО. Велике значення для зміни ставлення до цього питання мала зміна міжнародної ситуації у 2001 р., коли 11 вересня сталися терористичні акти у США, а потім розгорнулися військові дії союзників під керівництвом США в Афганістані.

Впродовж 2002–2021 рр. Естонія брала участь у Міжнародних силах сприяння безпеці в Афганістані та операції «Рішуча підтримка» під керівництвом НАТО. Крім того естонські військові були задіяні в операціях Північноатлантичного альянсу у Косово, Боснії, Іраку. Зокрема військова місія Естонії у складі міжнародних коаліційних сил в Іраку тривала впродовж 2003–2008 рр., а останні естонські військові були виведені з Іраку у 2020 р. Також Естонія експортувала до цієї країни чимало транспортних засобів і підтримувала заходи з розбудови держави. Зазначені обставини не могли не вплинути на позицію американців.

У 2002 р. на саміті у чеській столиці балтійські країни запросили вступити до складу НАТО, а у 2004 р. вони стали офіційними членами цієї організації. Для Естонії ст.5. Північноатлантичного договору є запорукою безпеки від агресії з боку Росії. Навесні 2022 р. прем'єр-міністерка Естонії К. Каллас наголосила, що саме вільний світ «відіграв основну роль у відновленні нашої країни на карті світу. І не секрет, що для багатьох вага та сміливість тодішніх рішень стали очевидними лише зараз, коли стали свідками російської агресії проти України»⁸³. «Вся система національної безпеки Естонії ґрунтується на принципах колективної оборони НАТО, а також на наших власних військових спроможностях. Ми завжди кажемо: «Ми і є НАТО», – заявив у 2020 р. посол Естонії в Україні К. Кууск⁸⁴.

Західний світ завжди вважав Естонію частиною європейської цивілізації, а тому, як сказав колишній член Європейської комісії

83 «Газ може бути дорогим, але свобода безцінна». Промова прем'єр-міністерки Естонії у Берліні. 27.04.2022. URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/situation/10579-gaz-mozhe-buti-dorogim-ale-svoboda-beztsinna-promova-prem-er-ministerki-estoniya-u-berlini>

84 Естонія готова допомогти Україні: як держава вирвалася від російської агресії. 02.07.2020. URL: https://24tv.ua/estoniya-gotova-dopomogti-ukrayini-yak-derzhava-novini-rosiyi_n1370950

Ф. Камерона: «...Розширення на Схід – політичний імператив для Союзу, який сприятиме миру, безпеці, стабільності й прогресу у Європі, включення країн Балтії має на меті укріплення демократії та стабільності у країнах, що покінчили з тоталітарним минулим»⁸⁵.

Разом із тим укладення із країнами Балтії угод про асоціацію, аналогічних вже підписаним із посткомуністичними державами Центральної і Східної Європи, деякими західними лідерами вважалося передчасним через їхню складну економічну ситуацію і нещодавнє радянське минуле, хоча радянізація цих республік носила обмежений характер. Тому було вирішено укласти з ними угоди про торгівлю і співробітництво. 11 травня 1992 р. Естонія, Латвія і Литва уклали угоду про торгівлю і співробітництво з Євросоюзом, що супроводжувалося політичною декларацією про намір сторін до подальшого розвитку відносин. Угоди набули чинності 1 лютого 1993 р.

Шлях на Захід не був простим для Естонії, але від початку альтернативи навіть не розглядалися. З усією ретельністю і наполегливістю країна стала до виконання копенгагенських критеріїв, прийнятих Європейським Союзом у 1993 р., які визначали, хто і на яких підставах може вступити до нього. Серед основних: стабільність функціонування національних інститутів, що забезпечують демократію, верховенство закону, прав людини і захист інтересів національних меншин; ринкова економіка; конкурентоспроможність на внутрішньому ринку Союзу; готовність прийняти на себе у повному обсязі зобов'язання, пов'язані із членством у ЄС.

Притаманні естонцям цінності і норми, сформовані впродовж століть, виявилися хорошим підґрунтям необхідних змін. Все це було взято до уваги при підписанні угоди про асоціацію 12 червня 1995 р. Офіційну заяву на вступ до ЄС Естонія подала 28 листопада 1995 р., а у грудні 1997 р. на засіданні Європейської Ради в Люксембурзі було ухвалене рішення розпочати переговори про вступ з новими претендентками, серед яких була і Естонія.

Для вступу до Європейського Союзу Естонія пройшла 31 етап переговорів, на кожному з яких мав бути консенсус з боку усіх членів. У порівнянні з іншими країнами просування Естонії до ЄС було середнього ступеня складності. Технічна сторона вступу до Європейського Союзу пройшла для неї успішно, але не менш важливе значення мала позиція міжнародної громадськості і політичні угоди. Т. Ільвес – посол Естонії в США, а потім міністр іноземних справ Естонії, інші

85 Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Ed. by A. Lejins, Z. Ozolina. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 1997. P. 23–24.

політики тих часів активно вели переговори і відвідували зустрічі з представниками держав-членів ЄС, що мало вплив на міжнародне співтовариство. Врешті решт загальна думка склалася на користь претендентки, і договір про вступ Естонії в Європейський Союз було підписано 16 квітня 2003 р.

Напередодні референдуму про вступ розгорнулася дискусія стосовно доцільності цього кроку. «За» виступали майже всі парламентські партії і чимало громадських організацій, які проводили акції на підтримку всією країною. Основними аргументами висувалися економічна вигода й емоційно-культурні міркування стосовно повернення до Європи. Проти виступали ті, хто не сприймав скасування національної валюти і порівнював ЄС із СРСР, зокрема деякі крайні праві партії. Проте естонці більшістю своїх голосів підтримали членство у Європейському Союзі: участь в референдумі 14 вересня 2003 р. взяли приблизно 555 тис. осіб (64% громадян із правом голосу), з яких 67% проголосували «за»⁸⁶. 1 травня 2004 р. Естонія разом з дев'ятьма іншими державами стала повноправним членом ЄС.

Щодо Європейського Союзу естонська держава зарекомендувала себе як активний і конструктивний партнер, який продовжує прагматичну політику подальшої інтеграції з акцентом на важливості політичної стабільності і конкурентоспроможності Союзу на міжнародній арені, а також всередині ЄС. Основні напрями політики участі Естонії в Європейському Союзі були накреслені у стратегічному рамочному документі «Політика уряду Естонії в Європейському Союзі на 2004–2006 рр.»⁸⁷, вони підтверджувалися і розвивалися у наступні роки. Естонія виявила прагнення сприяти прогресу спільних європейських інтересів через досягнення п'яти основних цілей: конкурентоздатність і відкритість Європи; ефективна бюджетна політика; близькість до громадян, безпека і захищеність; економічність і стабільний розвиток; зміцнення демократії і добробуту у всьому світі⁸⁸. У 2021 р. було засновано Естонський центр міжнародного співробітництва із розвитку.

Естонія виступає за подальше розширення Європейського Союзу, вважаючи, що перспектива членства у ньому є додатковою мотива-

86 Rahvahääletus 14. septembril 2003 / Vabariigi Valimiskomisjon. URL: <http://www.vvk.ee/varasemad/?v=rh03>

87 The Estonian Government's European Union Policy for 2004–2006. Approved by the Estonian Government on 22 April 2004. URL: https://vm.ee/sites/default/files/content-editors/web-static/038/Governments_European_Policy_for_2004-2006.pdf

88 Эстония в Европейском Союзе. URL: <https://vm.ee/ru/estoniya-v-evropeyskom-soyuze>

цією при здійсненні політичних та економічних реформ, суттєвим чинником європейської безпеки і гармонійного розвитку у ширшому масштабі. Особлива підтримка на шляху євроінтеграції надається Україні.

Як член ЄС Естонія активно бере участь у розв'язанні глобальних проблем, серед яких небезпечного загострення набула екологічна. Європейський Союз формує свою кліматичну політику, зокрема, на початку 2008 р. Європейська комісія оприлюднила пакет правових актів, метою яких є узаконення положення кліматичної політики ЄС, серед яких чи на найпершому місці – зменшення обсягів газів, що викликають парниковий ефект. Таке зрушення сприяє переходу європейської економіки на дружні для довкілля технології. Зрозуміло, що з огляду на розміри країни, Естонія самотужки не може впливати на глобальні зміни клімату. Але вона цінує можливість співпраці з іншими країнами, зокрема членами ЄС. Таллінн погодився з усіма поставленими цілями і висловив готовність зробити свій внесок як у зменшення обсягів викидів, що викликають парниковий ефект, так і у фінансування проекту. Хоча кліматична політика у короткотерміновому вимірі означала для Естонії чималі витрати, майбутні перспективи як з точки зору економіки, так і політики охорони довкілля, переважили.

Естонське суспільство виявило дуже потужну здатність до самоорганізації, зокрема, це виявилось в започаткуванні традиції Дня добрих справ, що розпочалася від загальнонаціонального суботника під гаслом «Зробимо!». Рано вранці 3 травня 2008 р., згуртовані однією ідеєю – зробити країну чистішою, на прибирання країни вийшло приблизно 50 тис. осіб. В той день по всій Естонії було зібрано 10 тис. тон сміття⁸⁹. З національної акції «Зробимо!» перетворилася в загальносвітову. Глобальна мережа Let`s Do It! об'єднала волонтерів в понад 100 країнах світу. Відтоді кожного року у вересні на збирання сміття виходять десятки тисяч волонтерів.

У 2013 р. влада Таллінна запровадила безкоштовний проїзд у муніципальному транспорті для мешканців міста. У 2018 р. Естонія стала першою країною в Європі, яка запровадила безкоштовний проїзд між містами у громадському транспорті⁹⁰. Це також

89 Каганець О. Эстония: самая развитая страна бывшего СССР. Стартапы, электронная демократия и лесные братья. URL: https://www.youtube.com/watch?y=SN_uKybUqxo

90 Естонія вперше у Європі запровадила безкоштовний проїзд на автобусах міжміського сполучення. 28.07.2018. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/estonija-vpershe-u-jevropi-zaprovadila-bezkoshtovnij-projzd-na-avtobusakh-mizhmiskoho-spoluchennja-2485098.html>

зроблено задля захисту довкілля, оскільки безкоштовні автобуси зменшують частоту використання автомобілів, а заощаджені на бензині гроші можна витратити на побут і розваги, що стимулює національну економіку.

У сучасному бурхливому світі, як зазначив у своєму щорічному зверненні до естонського парламенту 2019 р. міністр закордонних справ С. Міксер: «Маленька демократична держава виживе і буде квітнути, якщо вона захищатиме свої цінності в середині країни і за кордоном, і якщо у неї будуть союзники, які поділяють ці цінності, а також готові просувати і захищати ці цінності разом». Одночасно Таллінн усвідомлює, що єдність і фундаментальні цінності ЄС під загрозою: «Популізм, заснований на брехні і залякуванні, що апелює до низьких інстинктів людей, – це... інструменти в руках тих, хто виступає проти ідеї Європи. Так звана неліберальна демократія... по суті означає відсутність демократії; європейська єдність протиставляється національному суверенітету, забуваючи, що саме співпраця збільшує вплив малих держав»⁹¹.

В плані захисту цінностей неабияке значення мають зусилля Естонії із декомунізації як на внутрішній, так і на зовнішній арені. Естонські історики і громадські діячі закликають міжнародне співтовариство, особливо посткомуністичні країни, не забувати про злочини комунізму, ініціювати публічне і якнайширше обговорення тих подій. Колишній міністр закордонних справ та міністр оборони Естонії Ю. Луйк у своїй статті «Наша відповідальність», яка мала широкий міжнародний резонанс, наголосив, що посткомуністичні суспільства «почнуть нормально функціонувати лише у тому випадку, якщо їхній біль буде відкрито обговорений і універсально визнаний». Держави, «які відчують труднощі, легше інших стають жертвами ілюзій про ідеальне суспільство; люди у майках з портретом Че Гевари є свідченням того, що подібні ілюзії користуються популярністю і в наші дні. І тільки новий міжнародний консенсус – консенсус щодо питання про злочини комунізму дозволить уникнути подібних небезпек»⁹².

Ще у 1992 р. парламент Естонії створив державну комісію із розслідування репресивної політики окупаційних сил з метою видання «Білої книги про втрати, спричинені народу Естонії окупаціями

91 Small states' influence grows through cooperation, Mikser says to Riigikogu. 12.02.2019. URL: // <https://news.err.ee/909886/small-states-influence-grows-through-cooperation-mikser-says-to-riigikogu>

92 Астров А. Эстония: политическая борьба за место в истории. *Pro et Contra*. 2009. Май-август. С. 116.

1940–1991». Книга вийшла друком у 2005 р.⁹³. У 2018 р. в Таллінні відкрили меморіал жертвам комунізму, присвячений всім, хто постраждав від терору, який влаштував Радянський Союз. Імена понад 22 тис. осіб з Естонії, котрі були вбиті або вмерли через нелюдські умови життя в ув'язненні або примусовому висланні, занесені на іменні дошки меморіалу. У 2020 р. Естонський інститут національної пам'яті підготував інтерактивну виставку «Прибуття визволителя» – про жахи, які творила радянська армія, яка окупувала Естонію у 1944 р.⁹⁴.

За активного лобювання Естонії, Литви та Латвії у 2009 р. Європарламент запровадив Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму. Цей день щорічно відзначається 23 серпня – в день підписання договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, а також секретних протоколів до нього, що розділили Європу на сфери впливу двох держав.

У червні 2001 р. уряд Естонії ухвалив рішення про початок переговорів з РФ про компенсацію за працю естонців, депортованих до Росії у 1940–1953 рр. 18 вересня 2019 р. на засіданні естонського парламенту було повідомлено, що комісія, створена при Міністерстві юстиції, підготувала звіт про людські жертви в Естонії за часів радянської окупації, наголосивши, що згідно міжнародного права, Естонія може вимагати відшкодування збитків, спричинених окупацією. Зі свого боку, Москва заявила, що претензія безпідставна, бо «Червона Армія звільнила Естонію від фашистського загарбання»⁹⁵.

У лютому 2020 р. естонський парламент у резолюції «Історична пам'ять і фальсифікація історії» засудив Росію за намагання переписати історію та спробу покласти на Польщу провину за розв'язування Другої світової війни. Естонська сторона наголосила, що саме нацистська Німеччина і радянська Росія несуть відповідальність за «масове знищення у безпрецедентних в історії людства масштабах»⁹⁶. Також МЗС трьох балтійських республік висловили обурення статтею В. Путіна «75 років Великої Перемоги: загальна відповідаль-

93 Белая книга: о потерях, причиненных народу Эстонии оккупациями 1940–1991 / Okupatsioonide Repressivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn, 2005. URL: <https://www.digar.ee/arhiiv/ru/>

94 A new online exhibition on the Red Army terror in Estonia launched. 08.05.2020. URL: <https://estonianworld.com/security/a-new-online-exhibition-on-the-red-army-terror-in-estonia-launched/>

95 Россия искажает историю. Реакция эстонской дипломатии. 25.09.2019. URL: <https://warsawinstitute.org/Russia-distorts-history-reaction-estonian-diplomacy>

96 Estonia backs Poland in history dispute with Russia. 19.02.2020. URL: <https://www.thefirstnews.com/article/estonia-backs-poland-in-history-dispute-with-russia-10575>

ність перед історією і майбутнім»⁹⁷. Зокрема міністр закордонних справ Естонії У. Рейнсалу назвав твердження Путіна спробою просувати помилковий історичний наратив: «Ці твердження брехливі від початку і до кінця, і я їх засуджую»⁹⁸. Як свідчить новітня історія, заяви В. Путіна – це приклад використання історичної політики в якості знаряддя ведення гібридної війни проти Заходу, Європи, країн Балтії, Польщі, України.

У Стратегії зовнішньої політики Естонії до 2030 р., оприлюдненій 19 травня 2020 р., наголошується, що стратегічною ціллю зовнішньої політики країни є «збереження естонського народу, естонської мови і естонської культури впродовж століть». Конкретні цілі на цьому шляху – «зміцнення суверенітету і незалежності Естонської Республіки у міжнародних відносинах; підвищення добробуту Естонії і захист естонської общини за кордоном, а також збільшення внеску Естонії у глобальний стабільний розвиток»⁹⁹.

Естонські політики добре розуміють важливість для їхньої невеликої держави так званої «м'якої сили», сутність якої полягає у здатності країни справляти вплив на міжнародній арені за рахунок привабливості свого образу. В цьому плані можна виділити зовнішні і внутрішні фактори. До зовнішніх належать зовнішня політика, політична й економічна модель розвитку держави, інформаційні ресурси країни, її комунікативна мобільність тощо. До внутрішніх – ідеологія, стиль, якість і рівень життя, цінності, менталітет нації, культура країни, креативний потенціал держави: здатність генерувати ідеї і технології, у тому числі творча сила нації. Сукупність названих факторів сприяє створенню привабливого та ефективного іміджу країни на міжнародній арені.

Однією з мега тенденцій сучасного світу є рух до інформаційного суспільства і чимало країн відчувають значні ускладнення перед переходом на вищий щабель розвитку. Естонія виявилася серед світових лідерів у цьому процесі попри те, що позбавлена майже всіх корисних копалин, а після розпаду СРСР втратила всі звичні джерела енергоносіїв і ринки збуту продукції. Проте вона спромоглася підне-

97 Путин В. В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. 19.06.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>

98 Глава МИД Эстонии об исторических тезисах Путина: «Ложь от начала до конца». 20.06.2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2020/06/20/7111348/>

99 Estonias foreign policy-objectives the preservation of the Estonian people. Language and culture. 19.05.2020. URL: <https://estonianworld.com/culture/estonias-foreign-policy-objectives-the-preservation-of-the-estonian-people-language-and-culture/>

стися в своєму технологічному розвитку, основу її економіки формує науково-технічна та комп'ютерна інженерія, а також розробка програмного забезпечення. В країні дійсно створено «K-society» – «суспільство знань».

У сучасному світі значний вплив на міжнародний порядок справляють інформаційні технології. З кожним роком позиції держав на міжнародній арені все більше визначаються їхніми досягненнями у розбудові цифрового суспільства, інноваціями, здатними поліпшити життя людини, і вмінням якісно репрезентувати себе у віртуальному просторі. Естонія є саме такою країною¹⁰⁰.

Естонія продовжує пошуки свого місця в міжнародних відносинах. Один із напрямків, який має великий потенціал і який держава активно застосовує, – це помічник і вчитель. Найбільше така допомога надається Україні і Грузії у контексті підготовки до вступу в ЄС. Але Естонська Республіка допомагає й іншим державам. Естонські фахівці допомагають діджиталізації інших країн: у 2012 р. в Таллінні було розміщено штаб-квартиру ІТ-агенції Європейського Союзу, у тому числі Шенгенську інформаційну систему другого покоління. Президентка Естонії К. Кльюлайд у 2018 р. висловила переконання, що естонська комп'ютерна майстерність дозволяє країні в десять разів перевищувати свою вагу у міжнародних справах¹⁰¹.

За необхідністю надається гуманітарна допомога. Так, наприклад, було організовано Естонську рятувальну команду (Estonian Disaster Relief Team, EDRT), яку скликають для кожної місії окремо – в залежності від потреб. Команда вже надавала допомогу в Намібії, Молдові, Пакистані, Гаїті та інших місцях.

Задачі зовнішньої політики Естонії, названі МЗС, обіймають суттєву інтеграційну складову: «Розширення простору безпеки, розвиток партнерських відносин. Сильне і дієздатне НАТО. Сильний Європейський Союз, у тому числі результативна спільна зовнішня політика і політика безпеки ЄС і спільна політика безпеки і оборони. Регіональна стабільність і співробітництво; широке двостороннє співробітництво. Міцні союзницькі відносини з США. Запобігання міжнародним кризам і врегулювання криз, участь в операціях із вирішення криз. Запобігання новим небезпекам (тероризм, роз-

100 Чабанюк Т. С. Вдовиченко В.А. Бренд країни як інструмент зовнішньої політики Естонії: досвід для України. *Міжнародні студії викладачів та студентів / Київський університет імені Бориса Грінченка*. К.: Електронне видання, 2021. С. 38–42.

101 E-stonia – самое продвинутое цифровое государство Европы. URL: <https://under35.me/2018/04/estonia-electronic-residence/>

повсюдження зброї масового знищення, небезпек з кіберпростору тощо)»¹⁰².

Естонія вважає цінним свій досвід перетворення із союзнної республіки на успішну європейську державу, члена Європейського Союзу і НАТО. Цим досвідом естонці готові ділитися з зацікавленими сторонами. Починаючи від 2014 р. преференції Таллінна у цій темі насамперед на боці України.

Впродовж століть Естонія не мала своєї державності. Короткий період на початку ХХ ст. був перерваний окупаціями майже на 50 років. Відновивши державність наприкінці ХХ ст., естонці розпочали повернення до європейської цивілізації. Шлях на Захід не був простим, але країна продемонструвала вражаючі успіхи у своєму розвитку, ставши незалежною державою з високим рівнем життя, шанованою в світі. Склався наратив «Естонія як Європа», що позиціонує її як частину культурно-історичної спільноти з ліберальною демократією, вільним ринком і модерністською традицією. Відданість європейським цінностям і наполегливість у їх реалізації одержали визнання і підтримку з боку європейського співтовариства, повагу інших держав світу. Підтвердження тому – обрання Естонії членом Ради Безпеки ООН на 2020–2021 рр. З боку естонського керівництва було заявлено готовність брати участь у вирішенні глобальних проблем і врегулюванні конфліктів¹⁰³. Естонська надійність виявилася у підтримці України впродовж останніх років посилення російської агресії, особливо після 24 лютого 2022 р.

Маленька країна з обмеженими ресурсами вказала ефективні засоби подолання складностей на шляху від колишньої радянської республіки, в реальності колоніальної окраїни імперії, до сучасної розвиненої європейської держави, найбільш європейської серед усіх пострадянських республік, яка посіла гідне місце на міжнародній арені.

Розділ 4. Суперечливий дискурс формування зовнішньої політики Республіки Молдова

На початку ХХІ ст. країни Східної Європи вступили у новий період розвитку міжнародних відносин, обумовлений радикальними реформами та масштабними змінами геополітичної парадигми. З усіх пострадянських держав, сусідніх до України, Республіка Молдова

102 Задачи внешней политики. Republic of Estonia. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://vm.ee/et/node/2399>

103 Эстония в Совете Безопасности ООН. URL: <https://vm.ee/en/activities-objectives/estonia-united-nations/estonia-un-security-council>